

УДК 316.6

DOI: 10.12958/2227-2844-2019-6(329)-1-55-63

Черниш Олег Олександрович,

аспірант кафедри соціальної педагогіки ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», м. Старобільськ, Україна.

chernyscholeg1995@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4429-2020>

ПОНЯТТЯ «СКЛАДНІ ЖИТТЄВІ ОБСТАВИНИ» У МІЖДИСЦИПЛІНАРНОМУ ВИМІРІ

Серед актуальних проблем сучасного українського суспільства є дестабілізація його розвитку, що виявляється як у соціально-політичній кризі, так і в кризі сімейних відносин, вихованні та становленні нового покоління українців. Це зумовлено різними факторами, зокрема: нестабільною соціально-економічною, політичною ситуацією та переживання переходного періоду в житті нації.

Перетворення у соціально-економічному та політичному житті України в 90-х рр. ХХ ст. породили безробіття, бідність, дитячу бездоглядність, а сучасні події характеризуються вимушеною міграцією та іншими негативними соціальними явищами, які зумовили стійке зростання чисельності населення, яке потребує соціальних послуг.

В умовах реформування системи соціального захисту населення особливої уваги набуває питання організації соціальної роботи з вразливими групами населення, які опинилися у складних життєвих обставинах. Трансформаційні процеси, характерні для сучасного українського суспільства, сутність соціальних взаємодій в інших країнах, а також міжнародні зобов'язання України щодо забезпечення прав дітей вимагають оновлення стратегії й тактики дій державних і неурядових організацій в інтересах юних громадян.

Аналіз літератури показав, що під складними життєвими обставинами більшість дослідників розуміють будь-яку складну ситуацію, яка призводить до порушення працездатності, сформованих відносин, породжує негативні емоції й переживання, виникає дискомфорт, що за певних умов можуть бути несприятливі наслідки для розвитку особистості (Андрєєва, 2004).

Проблеми модернізації системи соціальних послуг в Україні розглядають у своїх роботах такі українські дослідники, як К. Дубич, Я. Белевцова, М. Кравченко, О. Дзюбенко, М. Паладій.

За останні роки підготовлено нмзку багатопланових праць, у яких висвітлюються різні аспекти соціально-педагогічної діяльності з особами та сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах, а саме: основи соціально-правового захисту дітей і молоді та підготовка до цього

майбутніх соціальних педагогів/соціальних працівників (Н. Агаркова, О. Караман, Л. Кальченко, І. Ковчина, Я. Кічук); історія розвитку прав дітей (Ю. Василькова, Л. Волинець); становлення й розвиток сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (Г. Бевз, І. Пеша); зміст та форми соціально-педагогічної роботи з сім'єю як провідним інститутом соціалізації особистості (Т. Алексєнко, І. Трубавіна, Т. Кравченко); теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю (І. Зверева, А. Капська, Г. Лактіонова, А. Рижанова, Л. Штефан); соціально-педагогічна робота з дітьми в територіальній громаді (О. Безпалько); формування громадянськості учнівської молоді (Н. Чернуха); діяльність сучасних громадських молодіжних об'єднань України (Ю. Поліщук, О. Лісовець); підготовка студентів до соціально-педагогічної діяльності (Л. Міщик, В. Поліщук, Р. Вайнола, С. Харченко, В. Штифурак); добродійність у сфері освіти України (Н. Сейко).

Багато дослідників присвятили науковій праці дослідженню проблеми психічного розвитку дітей в складних життєвих обставинах, зокрема у контексті: психолого-педагогічних умов розвитку дитини (А. Прихожан, В. Слюсаренко, В. Яковенко); сімейного виховання як оптимальної умови гармонійного розвитку дитини (Г. Гмайнер, П. Лесгафт, О. Макаренко, Й. Песталоцці, В. Сухомлинський, К. Ушинський); диференціальної психології, оскільки діти інтернатних закладів помітно відрізняються від тих, які виховуються в сім'ї, психофізіологічними характеристиками розвитку, формуванням міжособистісних стосунків, становленням емоційно-вольової та інтелектуальної сфер особистості (І. Дубровіна, Н. Краснова, М. Буянов, А. Кравченко, А. Андрєєва, А. Шахматова, А. Прихожан, Н. Толстих, С. Мещерякова, М. Лисіна, О. Бодальова, І. Єжова, Дж. Боулбі, А. Адлер, А. Фройд, Р. Шпица).

Поряд з тим формування ефективної системи соціальної підтримки та адаптації осіб, що опинилися у складних життєвих обставинах потребує теоретичного обґрунтування напрямів та форм соціальної роботи. Маловивченим залишається вивчення проблеми осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах, у міждисциплінарному вимірі.

Тому **метою** статті став аналіз поняття «складні життєві обставини» на міждисциплінарному рівні.

Методи дослідження – аналіз і синтез для дослідження поняття «складні життєві обставини» у міждисциплінарному вимірі.

Соціальна політика будь-якої держави спрямована на соціальний захист різних соціальних і демографічних груп населення, особливо тих осіб, які опинилися в складних життєвих обставинах. Ефективний соціальний захист – це не лише гарантовані державою соціальні виплати, а насамперед розвинена мережа соціальних послуг, які надаються з урахуванням особливостей і потреб різних категорій клієнтів. 3

урахуванням означеного, сучасна система соціальних послуг повинна відповідати потребам громадян і орієнтуватися на покращення якості їхнього життя (Звіт-моніторинг системи соціальних послуг в Україні, 2015).

У законодавстві України визначення соціальної послуги обмежене рамками складних життєвих обставин. У сучасній науковій літературі складні життєві обставини є складовою частиною соціальної ексклюзії. Цей термін уперше став вживатися у Франції для позначення соціально незахищених категорій населення. Відповідно соціальні послуги, покликані допомогти громадянину подолати ці обставини, потенційно можуть мати більш широкий спектр діяльності. На сьогодні сформувалися два підходи до розуміння сутності соціальної ексклюзії:

- французький, орієнтований на соціальну інтеграцію громадян у суспільне життя, – передбачає визнання переважних прав спільнот на захист їх цілісності і вимагає поваги прав будь-яких меншин; ексклюзія розглядається як наслідок примусового соціального порядку, який служить інтересам інклюзованих;

- англосаксонський – передбачає індивідуальну свободу і рівні права для всіх громадян, трактує соціальну інтеграцію як результат вільного вибору відносин як між індивідами, так і між індивідами і державою; соціальна ексклюзія розглядається як наслідок соціальної диференціації і економічного поділу праці і громадських сфер (Абрахамсон, 2001).

Трактування сутності терміну «складні життєві обставини» наведено у Законі України від 17.01.2019 № 2671-VIII «Про соціальні послуги». Відповідно до закону, складні життєві обставини – обставини, що негативно впливають на життя, стан здоров'я та розвиток особи, функціонування сім'ї, які особа/сім'я не може подолати самотійно.

До чинників, що можуть зумовити складні життєві обставини відносять:

- а) похилий вік;
- б) часткова або повна втрата рухової активності, пам'яті;
- в) невиліковні хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування;
- г) психічні та поведінкові розлади, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин;
- г) інвалідність;
- д) бездомність;
- е) безробіття;
- є) малозабезпеченість особи;
- ж) поведінкові розлади у дітей через розлучення батьків;
- з) ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини;
- и) втрата соціальних зв'язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі;

і) жорстоке поводження з дитиною;
ї) насильство за ознакою статі;
й) домашнє насильство;
к) потрапляння в ситуацію торгівлі людьми;
л) шкода, завдана пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією.

Складні життєві обставини завжди характеризуються невідповідністю між тим, що людина хоче (зробити, досягти і т.п.), і тим, що вона може, опинившись в даних обставинах і маючи у своєму розпорядженні наявні власні можливості.

Така неузгодженість перешкоджає досягненню спочатку поставленої мети, що тягне за собою виникнення негативних емоцій, які служать важливим індикатором труднощів в тих чи інших обставинах для людини.

Складні життєві обставини – це обставини, які об'єктивно порушують життєдіяльність особи (інвалідність, нездатність до самообслуговування у зв'язку з похилим віком, хворобою, сирітство, бездоглядність, малозабезпеченість, безробіття, відсутність визначеного місця проживання, конфлікти і жорстоке поводження у сім'ї, самотність тощо), які вона не може подолати самотійно.

Складні життєві обставини, під впливом яких складаються способи поведінки, і формується ставлення до ускладнень, мають різний характер.

Існують різні підходи до аналізу обставин: структурний і змістовний і два основні підходи до опису обставин: описовий та класифікаційний.

Складні обставини виникають у разі неврівноваженості в системі відносин особистості та її оточення або невідповідності між цілями прагненнями і можливостями їх реалізації або якостями особистості. Подібні обставини висувають підвищені вимоги до здібностей і можливостей людини, до її морального і матеріального потенціалу, обмежують її активність.

Існує кілька класифікацій категорії «складні життєві обставини». Одні вчені класифікують їх за ступенем участі людини: складні життєві обставини (хвороба, небезпека інвалідності або смерті); складні обставини, пов'язані з виконанням будь-якої задачі (утруднення, протидія, перешкоди, невдачі); складні обставини, пов'язані з соціальним впливом (обставини «суспільної поведінки», оцінки і критики, конфлікти, тиск і т. п.). Інші науковці визначають складні обставини в найзагальнішому плані як обставини неможливості – це такі обставини, у яких суб'єкт зіштовхується з неможливістю реалізації внутрішніх потребностей свого життя (мотивів, прагнень, цінностей і т. п.).

Згідно з Порядком виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб) до сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, належать сім'ї (особи), які

не можуть самотійно подолати або мінімізувати негативний вплив, зокрема, таких обставин:

- 1) жорстоке поводження з дитиною в сім'ї;
- 2) відсутність постійного місця роботи у працездатних членів сім'ї (особи);
- 3) відсутність житла, призначеного та придатного для проживання;
- 4) відбування покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, взяття під варту одного з членів сім'ї (особи), насильство в сім'ї (у тому числі щодо дитини);
- 5) тривала хвороба, встановлена інвалідність (у тому числі дітей), вроджені вади фізичного та психічного розвитку, малозабезпеченість, безробіття одного з членів сім'ї (особи), що негативно впливає на виконання батьківських обов'язків, призводить до неналежного утримання дитини та догляду за нею;
- 6) спосіб життя, внаслідок якого один із членів сім'ї (особа) частково або повністю не має здатності чи можливості самотійно піклуватися про особисте життя та брати участь у суспільному житті;
- 7) ухиляння батьків від виконання обов'язків з виховання дитини;
- 8) відібрання у батьків дитини без позбавлення батьківських прав;
- 9) стихійне лихо;
- 10) дискримінація осіб та/або груп осіб.

З огляду на те, що держава на конституційному рівні гарантує реалізацію соціальних прав громадян, але не завжди має можливість забезпечити їх матеріально, найбільш оптимальним має стати соціальний супровід їх у випадках перебування у складних життєвих обставинах. Необхідно дати можливість громадянам мобілізувати внутрішні сили для самотійного виходу зі складних життєвих обставин, і тільки в крайньому випадку слід втрутитися, щоб здійснити дієву підтримку. Вважаємо, що діяльність сучасної соціальної держави в цьому напрямі має багато спільного з ідеєю психологічного супроводу, і у зв'язку з цим концепцію ринку соціальних послуг доцільно будувати на цій ідеологічній основі (Греба, 2010).

У психології поняття «складні життєві обставини» розглядається у контексті поняття «критичні життєві ситуації». Серед психологів, які займаються вивченням складних життєвих ситуацій, одним із найбільш відомих є Ф. Василюк.

Існують чотири ключові поняття, якими в сучасній психології описуються критичні життєві ситуації. Як такі виступають: стрес, фрустрація, конфлікт і криза.

Ф. Василюк у своїй роботі виходив із загального уявлення, згідно з яким тип критичної ситуації визначається характером стану «неможливості», у якому опинилася життєдіяльність суб'єкта. «Неможливість» ця визначається, у свою чергу, тим, яка життєва необхідність виявляється паралізованою внаслідок нездатності наявних у

суб'єкта типів активності справитися з наявними зовнішніми і внутрішніми умовами життєдіяльності.

Ці зовнішні та внутрішні умови, тип активності та специфічна життєва необхідність і є тими головними пунктами, за якими будемо характеризувати основні типи критичних ситуацій та відрізняти їх один від одного (Василюк, 1984).

Перша критична ситуація, про яку піде мова – стрес.

Неясність категоріальних підстав і обмежень найбільше позначилися на понятті стресу. Стрес позначав спочатку неспецифічну відповідь організму на дію шкідливих агентів, які проявляються в симптомах загального адаптаційного синдрому.

Таким чином, головна тенденція в опануванні психологією поняття стресу, на думку Ф. Василюка, полягає в запереченні неспецифічності ситуацій, що породжують стрес. Не всякі вимоги середовища викликають стрес, а лише ті, які оцінюються як загрозливі, що порушують адаптацію, контроль, перешкоджають самоактуалізації.

Будь-які вимоги середовища можуть викликати критичну, екстремальну ситуацію тільки в істоти, яка неспроможна впоратися з вимогами взагалі.

Наступна ситуація – фрустрація. Необхідними ознаками фрустраційної ситуації відносно більшості визначень є наявність сильної мотивації досягнення мети (задовольнити потребу) та перепони, які перешкоджають цьому досягненню.

Поєднання сильної мотивації до досягнення певної мети та перепон на шляху до неї, неодмінно, є необхідною умовою фрустрації, проте часом ми долаємо значні труднощі, не впадаючи при цьому в стан фрустрації.

Наступна ситуація – конфлікт. Завдання визначення психологічного поняття конфлікту досить складне. Рішення цього завдання тісно пов'язане із загальною методологічною орієнтацією дослідника. Прихильники психодинамічних концептуальних схем визначають конфлікт як одночасну актуалізацію двох або більше мотивів (спонукань). Біхевіористи сверджують, що про конфлікт можна говорити лише тоді, коли є альтернативні можливості реагування. Нарешті, з точки зору когнітивної психології в конфлікті зіштовхуються ідеї, бажання, мета, цінності – словом, феномени свідомості. Ці три парадигми розгляду конфлікту зливаються в окремих авторів у компромісні конструкції, і якщо конкретні втілення таких поєднань частіше за все виявляються еклетичними, то сама ідея подібного синтезу виглядає дуже перспективною: насправді, за трьома названими парадигмами легко вгадуються три фундаментальні для розвитку сучасної психології категорії – мотив, дія та образ, які в ідеалі повинні органічно поєднуватися в кожній конкретній теоретичній конструкції.

Ситуація кризи. Кризою можна назвати такий віраж на життєвому шляху, коли під загрозою опиняється життєвий задум, проект майбутньої світобудови.

Старий життєвий світ руйнується частково чи майже дощенту. Людині доводиться відмовлятися від звичних уявлень про цінності, ідеали, смисли, цілі. Вона опиняється перед запитаннями, які не мають однозначних відповідей.

Кризова ситуація допомагає людині зрозуміти свій життєвий задум, дає можливість побачити, пережити власне минуле, теперішнє й майбутнє водночас, усвідомити їхній нерозривний зв'язок, обумовленість одне одним (Горбач, 2015).

Таким чином, проблема складних життєвих обставин є доволі актуальною в сучасному українському суспільстві. Так, у сучасній науковій літературі складні життєві обставини є складовою частиною соціальної ексклюзії. Трактуювання сутності терміну «складні життєві обставини» наведено у Законі України від 17.01.2019 № 2671-VIII «Про соціальні послуги».

У психології поняття «складні життєві обставини» розглядається у контексті поняття «критичні життєві ситуації».

Однак, подальшого дослідження потребує проблема формування ефективної системи соціальної підтримки та адаптації осіб, що опинилися у складних життєвих обставинах.

Список використаної літератури

- 1. Абрахамсон П.** Социальная эксклюзия и бедность. *Общественные науки и современность*. 2001. №2. С. 51–52.
- 2. Андрєєва Я. Ф.** Соціальна психологія. Ніжин: Видавництво НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. 146 с.
- 3. Василюк Ф. Е.** Психологія переживання. Москва: МГУ, 1984. 200 с.
- 4. Гребя Р. С.** Соціальне сприяння особам, які перебувають у складних життєвих обставинах, як основа громадсько-правової моделі системи соціальних послуг. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2016. Вип. 4. С. 51–56.
- 5. Звіт-моніторинг** системи соціальних послуг в Україні. Бюро соціальних та політичних розробок. URL: <http://Bureau.In.Ua/Downloads/Socialreform/Reportua.Pdf>

References

- 1. Abrahamson P.** (2001). Social'naya eksklyuziya i bednost' [Social exclusion and poverty]. *Obshchestvennyye nauki i sovremennost' – Social Sciences and Contemporary World*, 2, 51-52 [in Russian].
- 2. Andrieieva Ya. F.** (2004). Sotsialna psykholohiia [Social Psychology]. Nizhyn: Vydavnytstvo NDPU im. M. Hoholia [in Ukrainian].
- 3. Vasilyuk F. E.** (1984). Psihologiya perezhvaniya [Psychology of experience]. Moskva: MGU [in Russian].
- 4. Hreba R. S.** (2016). Sotsialne sprianniya osobam, yaki перебувають у складних життєвих обставинах, як основа громадсько-правової моделі системи соціальних послуг [Social assistance to persons in difficult life circumstances as the basis of the social and legal model of the social services system]. *Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriadvannia – Public administration and local self-*

government, 4, 51-56 [in Ukrainian]. 5. **Zvit-monitorynh** systemy sotsialnykh posluh v Ukraini. Biuro sotsialnykh ta politychnykh rozrobok [Report-monitoring of the social services system in Ukraine. Bureau of Social and Political Development]. Retrieved from <http://Bureau.In.Ua/Downloads/Socialreform/Reportua.Pdf> [in Ukrainian].

Черниш О. О. Поняття «складні життєві обставини» у міждисциплінарному вимірі

У статті розкрито та проаналізовано поняття «складні життєві обставини» на міждисциплінарному рівні. Розкрито сутність та особливості соціальної політики держави, яка спрямована на соціальний захист різних соціальних і демографічних груп населення, особливо тих осіб, які опинилися в складних життєвих обставинах. Схарактеризовано трактування сутності терміну «складні життєві обставини» у законодавстві України. Представлено сутнісні характеристики чинників, що можуть зумовити складні життєві обставини. У статті розкрито кілька класифікацій категорії «складні життєві обставини». Схарактеризовано чотири ключові поняття, якими в психології описуються критичні життєві ситуації.

Ключові слова: складні життєві обставини, критичні життєві ситуації, соціальна послуга.

Черныш О. А. Понятие «сложные жизненные обстоятельства» в междисциплинарном измерении

В статье раскрыто и проанализировано понятие «сложные жизненные обстоятельства» на междисциплинарном уровне. Раскрыта сущность и особенности социальной политики государства, направленной на социальную защиту различных социальных и демографических групп населения, особенно тех людей, которые оказались в сложных жизненных обстоятельствах. Охарактеризована трактовка сущности термина «сложные жизненные обстоятельства» в законодательстве Украины. Представлены сущностные характеристики факторов, которые могут вызвать сложные жизненные обстоятельства. В статье раскрыто несколько классификаций категории «сложные жизненные обстоятельства». Охарактеризованы четыре ключевых понятия, которыми в психологии описываются критические жизненные ситуации.

Ключевые слова: сложные жизненные обстоятельства, критические жизненные ситуации, социальная услуга.

Chernysh O. The Concept of «Difficult Life Circumstances» in a Multidisciplinary Dimension

The article describes and analyzes the concept of «difficult life circumstances» at the multidisciplinary level. The meaning and features of the social policy of a country that aims the social protection of different social and

demographic groups of the population, especially those who find themselves in difficult life circumstances, are revealed. In modern scientific literature, difficult life circumstances are an integral part of social exclusion. The interpretation of the meaning of the term «difficult life circumstances» in the legislation of Ukraine is characterized. Under difficult circumstances, most researchers understand any difficult situation that leads to disability, relationships, creates negative emotions and emotions, there is discomfort that, under certain conditions, may have adverse effects on personality development.

The essential characteristics of the factors that can lead to difficult life circumstances are presented. The article describes several classifications of the category «difficult life circumstances». Four key concepts describe critical life situations in psychology.

Key words: difficult life circumstances, critical life situations, social service.

Стаття надійшла до редакції 24.09.2019 р.

Прийнято до друку 25.10.2019 р.

Рецензент – д.п.н., проф. Караман О. Л.